

Duister toerisme op de Friese Wadden?

Onderzoek naar toeristisch hergebruik van de Atlantikwall-restanten op de Friese Wadden

Juni 2013

Wessel van Vliet, S2022524

Bachelorproject Sociale Geografie & Planologie, thema kusttoerisme

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen

Begeleiders: D. Strijker, J. Vogelzang

Inhoud

Inhoud	2
Samenvatting	3
1. Introductie	4
1.1 Aanleiding	4
1.2 Probleemstelling	4
1.3 Opbouw	5
2. Theoretisch kader	5
2.1 De Atlantikwall en duister toerisme	5
2.2 Erfgoed als input voor toeristisch hergebruik	6
2.3 Onderscheid in oorlogsherinneringen	7
2.4 Toeristische (her)ontwikkeling in fases	7
4. Resultaten	10
4.1 Op zoek naar sporen van de Atlantikwall	10
4.1.1 Inventarisatie	11
4.1.2 Typologie	13
4.2 De duiding van 60 jaar verwaarlozing	14
4.3 Toerisme als nieuwe bunkerbewoner?	16
4.3.1 Huidige toeristische ontwikkelingen	17
4.3.2 Mogelijkheden voor toekomstige toeristische ontwikkelingen	18
5. Conclusie	22
Referenties	24
Bijlage 1: Tabellen bij inventarisatie 4.1.1	27
Bijlage 2: Richtlijnen interviews	29

Samenvatting

Op de Friese Waddeneilanden is het toerisme rondom oorlogserfgoed erg recent en slechts sporadisch aanwezig. Dit onderzoek richt zich op de vraag welke mogelijkheden er op de Friese Wadden zijn voor toeristische herontwikkeling van de Atlantikwall-restanten uit de Tweede Wereldoorlog. Daarvoor wordt in de eerste plaats een inventarisatie uitgevoerd en een typologie opgesteld van welke overblijfselen er in het gebied aanwezig zijn. Vervolgens wordt verklaard waarom initiatieven voor de herontwikkeling van de Atlantikwall decennialang zijn uitgebleven. Ten derde wordt in een casestudie vanuit een fysiek, planologisch, cultuurhistorisch en economisch perspectief bekeken wat de mogelijkheden voor toeristische herontwikkeling zijn op Schiermonnikoog. Hierbij worden zowel secundaire bronnen gebruikt als interviews met diverse betrokken actoren op dat eiland. Uit het onderzoek blijkt dat het grootste deel van de aanwezige restanten ongebruikt is en dat dat voor een belangrijk deel te maken heeft met de gevoeligheid van het oorlogsverleden. Er zijn op Schiermonnikoog mogelijkheden aanwezig voor herontwikkeling van bunkers mits daarbij de natuurbestemming niet wordt geschaad.

Sleutelwoorden: *Atlantikwall, duister toerisme, bunkers, Waddeneilanden, erfgoed*

1. Introductie

1.1 Aanleiding

De Tweede Wereldoorlog heeft in Nederland zowel mentale als fysieke sporen achtergelaten. Eén van die fysieke sporen is de Atlantikwall. Aan deze beoogde verdedigingslinie, bestaande uit bunkers en geschutwerken, werd tussen 1940 en 1944 door Nazi-Duitsland gebouwd (Rellensmann, ?). De restanten van de Atlantikwall zijn te vinden in zeven West-Europese landen aan de kust en reiken van Zuid-Frankrijk tot aan de Noordkaap in Noorwegen (Neumann, 2000). Het bouwproject is nooit voltooid en bleek in 1945 niet in staat tot het weerhouden van de geallieerde invasie. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog zijn een groot aantal restanten in onbruik geraakt en pas vanaf de jaren '70 ontstond er aandacht voor de Atlantikwall in de wetenschappelijke literatuur, bijvoorbeeld door architect Paul Virilio (Rellensmann, ?).

Op de Britse Kanaaleilanden Jersey en Guernsey en in de Vlaamse Westhoek is het militaire erfgoed inmiddels een gevestigde toeristische trekpleister (Carr, 2010; Stichting Waddencentra, 2012) en ook in Noorwegen is het op de Atlantikwall gerichte toerisme lucratief gebleken (Rellensmann, ?). Over de Nederlandse omgang met het militaire erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder de Atlantikwall, is weinig aan wetenschappelijke literatuur verschenen. Op de Friese Waddeneilanden zijn restanten van de Atlantikwall aanwezig, maar is inventarisatie, restauratie en herontwikkeling hiervan is pas heel recentelijk aan de orde (van der Wiel & Dijk, 2008; Van der Wal, 2007). In onderzoek dat onder andere Sijtsma deed naar de toeristische aantrekkingskracht van de Waddeneilanden speelt militair erfgoed simpelweg geen rol van betekenis (Sijtsma et al., 2012). Tegelijkertijd schrijft Van der Wal (2007) in zijn dissertatie over de Tweede Wereldoorlog op Terschelling dat ontgraving en inrichting van de aldaar gelegen Tigerstelling 'een toeristische attractie van groot historisch belang [kan] opleveren'. De vraag die kan worden gesteld is welke toekomstige mogelijkheden de Waddeneilanden herbergen als het gaat om het herontwikkelen van de restanten van de Atlantikwall voor toeristische doeleinden. Onderzoek naar zo'n scenario is gezien de voorbeelden uit het buitenland en het nog jonge proces in eigen land van belang.

1.2 Probleemstelling

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: 'In hoeverre kunnen de Atlantikwall-restanten op de Friese Waddeneilanden worden herontwikkeld voor toeristische doeleinden?'. Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt allereerst een inventarisatie gemaakt van de meest noemenswaardige aanwezige Atlantikwall-restanten op die eilanden. Daarbij wordt een typologie opgesteld naar huidig

gebruik en zal verder onderscheid worden gemaakt naar oorspronkelijk gebruik, fysieke staat en locatie. Daarnaast is er aandacht voor de vraag waarom het militaire erfgoed op de Wadden tot op heden een marginale toeristische rol speelt in vergelijking met bijvoorbeeld Normandië, de Hollandse kust en de Kanaaleilanden. Tot slot wordt er aandacht besteedt aan de mogelijkheden die de Atlantikwall-restanten (kunnen) bieden voor toeristische doeleinden. Aan de orde komen de mogelijkheden vanuit een fysiek, planologisch, cultuurhistorisch en economisch perspectief.

1.3 Opbouw

Na deze inleiding wordt eerst relevante theorie en concepten benoemd en toegepast. Wat volgt is een methodologische achtergrond waarin wordt uitgelegd hoe de resultaten zijn behaald. Die resultaten komen aan bod in het daaropvolgende onderdeel en worden per deelvraag toegelicht. Tot slot worden uit de resultaten conclusies getrokken en vindt terugkoppeling naar de hoofdvraag plaats. In de bijlage zijn tabellen behorende bij de inventarisatie en richtlijnen bij de interviews opgenomen.

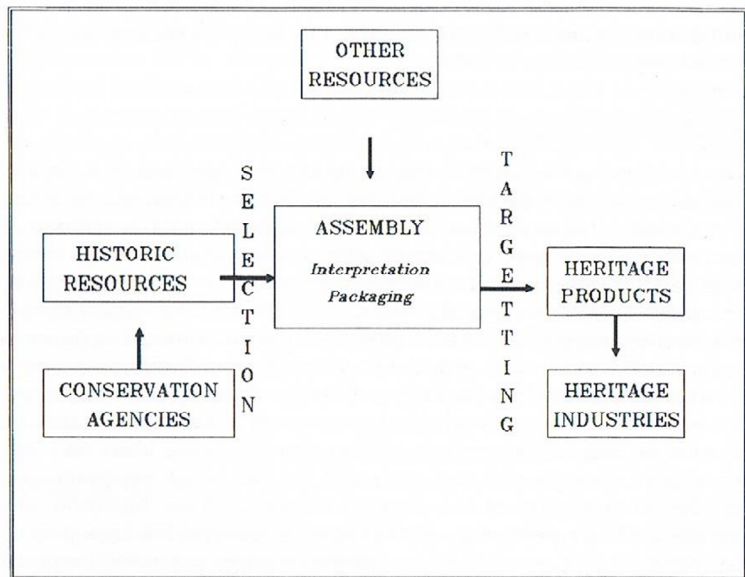
2. Theoretisch kader

2.1 De Atlantikwall en duister toerisme

In de hoofdvraag van dit artikel staat de aanwezigheid van fysieke sporen van de Atlantikwall uit de Tweede Wereldoorlog centraal, in relatie met de mogelijkheden die dit geeft voor de toeristische sector. Toerisme gerelateerd aan erfgoed uit oorlogsgebieden, rampgebieden of andere plaatsen met een negatieve lading staan sinds halverwege de 20e eeuw volop in de belangstelling van de wetenschap onder verschillende aanduidingen. Foley & Lennon (1996, p.198) kwamen in die tijd met het begrip *dark tourism* of duister toerisme, gedefinieerd als “the presentation and consumption (by visitors) of real and commodified death and disaster sites”. Stone (2006) geeft van deze verzamelaar een uitwerking met *sites of death and suffering* aan de duister kant en daarmee geassocieerde plekken aan de lichtere kant. Een term die vergelijkbaar lijkt, maar zich richt op het toeristische product in plaats van het toeristische proces, is *dissonant heritage* (Ashworth & Tunbridge, 1996), verwijzend naar de tegenstrijdigheid en ongemakkelijkheid van het erfgoedconcept.

2.2 Erfgoed als input voor toeristisch hergebruik

Om te kunnen begrijpen hoe Atlantikwall-restanten een toeristische functie kunnen vervullen speelt het erfgoedconcept een belangrijke rol. Toeristen zullen namelijk alleen een attractie gerelateerd aan het oorlogsverleden bezoeken als ze aan die attractie voldoende waarde toekennen. In dit artikel wordt de volgende definitie van erfgoed gehanteerd: “a

Figuur 1 – Het model van erfgoedproductie van Ashworth & Tunbridge (1996)

'commodified' product using a selection of the resources of the past for the construction of products to satisfy modern demands” (Ashworth & Larkham, 1994, p.47). In hun model van erfgoedproductie (figuur 1) maken Ashworth en Tunbridge (1996) duidelijk dat voor erfgoed in de eerste plaats een historische basis of *resource* vereist is. Dat kunnen bijvoorbeeld verhalen, fysieke elementen, gebeurtenissen, personen of tradities zijn. Het zijn vervolgens mensen die bepaalde historische elementen selecteren en een bepaalde interpretatie of boodschap meegeven: *packaging* of assemblage. Hieruit wordt het erfgoedproduct gevormd: een resource die door de producenten van een verpakking is voorzien en kan worden geconsumeerd. De erfgoedindustrie die in het model wordt genoemd is het geheel van aanbieders van erfgoedproducten, de *conservation agencies* beheren en conserveren de historische *resources* (Ashworth & Tubridge, 1996).

De transformatie van een historisch element, bijvoorbeeld een bunker, naar een toeristisch product is onderdeel van een commodificatieproces. Commodificatie wordt door Williams (2009, p.137) omschreven als “transforming elements of tourism experience into something that can be purchased as a good”: restanten van een bunker worden omgezet tot een product met waarde, dat in zekere zin kan worden verkocht. De verkoop betreft niet de overdracht van fysiek bezit zelf, maar de verkoop van een toeristische ervaring of beleving (Ashworth & Tunbridge, 1996). Bij tegenstrijdig erfgoed of duister toerisme vindt er dus commodificatie plaats van negatieve of gevoelige historische bronnen. Naast restanten van militaire verdedigingswerken zijn ook de Nazi-Duitse werk- en concentratiekampen voorbeelden van deze vorm van erfgoed en toerisme. De fysieke restanten van concentratiekampen worden in het geval van duister toerisme dus ingezet voor toeristische doeleinden. Het concept van duister toerisme lijkt gezien de herkomst van de bunkers zeker van

toepassing op de fysieke restanten van de Atlantikwall. Maar aangezien de *dissonance* van de Atlantikwall-restanten vooral wordt aangewakkerd door diens eigenaren, de Duitse bezetter, en niet zozeer door directe dodelijke slachtoffers of lijden, is het in termen van Stone (2006) een light-versie van duister toerisme.

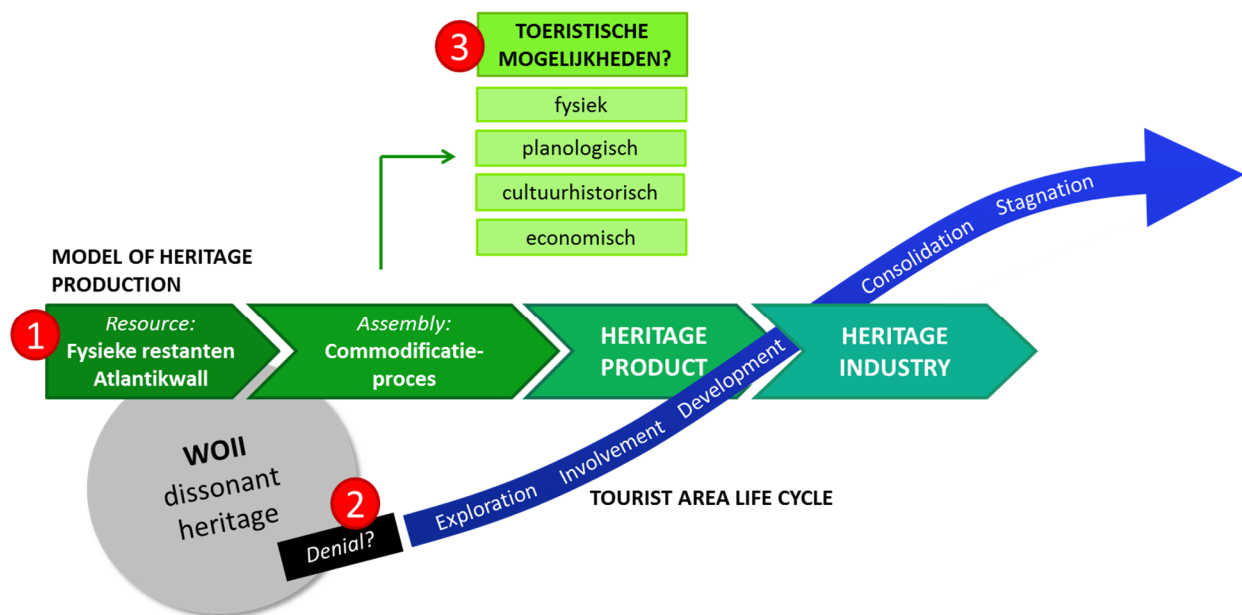
2.3 Onderscheid in oorlogsherinneringen

Om de lange impasse in Nederland wat betreft aandacht en onderhoud van de restanten te begrijpen kan het eerder aangehaalde *dissonant heritage*-begrip nuttig zijn (Ashworth & Tunbridge, 1996). De tegenstrijdigheid of gevoeligheid is in deze context de negatieve beleving van de Duitse bezetting, waarvan de resten van de Atlantikwall een deel van de erfenis is. Zowel voor de eilandbewoners als voor de bezoekende toeristen kan het oorlogserfgoed daarom negatieve gevoelens oproepen. Een uitleg die de gevoeligheid die het oorlogsverleden kenmerkt dynamisch opvat en in een sociologisch perspectief plaatst is die van Maurice Halbwachs. Hij onderscheidt drie soorten van herinneringen (Halbwachs, 1992). *Autobiographical memory* zijn herinneringen aan gebeurtenissen die mensen persoonlijk hebben meegemaakt. *Collective memory* refereert naar herinneringen die door individuen in een groep worden ervaren en gedeeld en overstijgt de strikt autobiografische beleving. *Historical memory* zijn indirecte herinneringen die een persoon heeft met betrekking tot gebeurtenissen in het verleden. Deze kunnen bijvoorbeeld op tekstuele en mondelinge wijze – en dus secundair – worden overgedragen en staan ze los van directe herinneringen door individuen: ‘the past is stored and interpreted by social institutions’ (Halbwachs, 1992, p.24).

2.4 Toeristische (her)ontwikkeling in fases

Recent is de aandacht voor het oorlogserfgoed op de Wadden – en eventueel ook de exploitatie van de restanten – in de belangstelling gekomen van overheden en andere organisaties (van der Wiel en Dijk, 2008). Wanneer dit gaat leiden tot toeristische functies voor dat erfgoed ontstaat er op de Wadden een nieuwe toeristische markt, namelijk die omtrent het oorlogserfgoed. Een theoretische achtergrond hierbij geeft Richard Butler (2006) met zijn ‘Tourist Area Life Cycle’-theorie. Een toeristische plek ontwikkelt of evolueert zich volgens Butler via een zestal stadia: verkenning, toenemende betrokkenheid, ontwikkeling, consolidatie, stagnatie en post-stagnatie (Butler, 1980 in Williams, 2009). Het Waddengebied als geheel kent een beperkt groeiend aantal overnachtende toeristen en kan zodoende in de consoliderende fase worden geplaatst (CBS, 2013). Voor enkel de toeristische sector gericht op het oorlogserfgoed is de analyse echter totaal anders. De verschillende aanbod-initiatieven zijn nog in ontwikkeling en het aantal toeristen dat aangeeft vanwege het oorlogserfgoed een bezoek te brengen aan de Wadden is verwaarloosbaar (Sijtsma et al., 2012), wat

in Butlers model op de beginnende stadia duidt. Bij de beantwoording van deelvraag drie kan Butlers model worden gebruikt voor het analyseren van de mogelijkheden voor toeristische herontwikkeling.

Figuur 2 – Conceptueel model. De getallen 1, 2 en 3 verwijzen naar de drie deelvragen.

In het conceptuele model (figuur 2) zijn de verschillende theoretische elementen zoals hierboven besproken schematisch met elkaar in verband gebracht. Om te onderzoeken in hoeverre de restanten van de Atlantikwall kunnen worden gebruikt voor toerisme gelden die fysieke overblijfselen als basis. Via Asworth & Tunbridge's (1996) model van erfgoedproductie kunnen deze restanten worden geassembleerd of bepaakt naar en voor consumptie gereed erfgoedproduct. Dat product kan als basis dienen voor toeristische ontwikkeling, waarbij Butler's Tourist Area Life Cycle (2006) is gehaald als impressie van hoe zo'n ontwikkeling verloopt. Een belangrijk element in het model is *dissonant heritage*, duidend op de gevoeligheid van het aanwezige erfgoed rondom de Tweede Wereldoorlog. Tot slot zal bij het onderzoeken van de erfgoedproductie en toeristische ontwikkeling van oorlogserfgoed op de Wadden de focus liggen op een viertal factoren, aan de hand waarvan de mogelijkheden in kaart zullen worden gebracht.

3. Methodologie

Om te kunnen onderzoeken of de restanten van de Atlantikwall op de Nederlandse Waddeneilanden kunnen worden hergebruikt voor toeristische doeleinden wordt eerst een inventarisatie uitgevoerd. De bunkercomplexen worden op een kaart weergegeven met behulp van ArcGis. Daarvoor zijn de op

Google Earth (2013) de coördinaten geconverteerd naar de notering van de rijksdriehoeksmeting en vervolgens in ArcGis als kaartlaag ingevoerd. Om de locaties van de bunkers te traceren wordt gebruik gemaakt van grijze literatuur, luchtfoto's, een aantal websites en een interview met een amateurhistoricus op Schiermonnikoog (Ministerie van VWS, ?; Ministerie van VWS en Provincie Fryslân, ?; Timmer, 2013; Bruin, 2007; Google, 2013; Ros, 2005; Stichting Waddencentra, 2013; Soepboer, 2013). Naast de kartering wordt er een typologie opgesteld, ter aanvulling op de ruimtelijke weergave op de kaart, met daarin onderscheid naar voormalige functie, fysieke staat en huidige functie. Deze inventarisatie wordt uitgevoerd op de vier bewoonde Friese Waddeneilanden, omdat deze qua landschap en ligging een homogene regio vormen. Het Waddeneiland Texel is buiten de beschouwing van dit onderzoek gelaten vanwege twee redenen. Ten eerste omdat Texel gedurende de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetters in een andere militaire regio werd ingedeeld dan de andere vier eilanden en daardoor wat betreft Atlantikwall-restanten niet in het plaatje past (Ministerie van VWS, ?). Een tweede factor die een rol speelt is dat Texel na de Tweede Wereldoorlog als enige van de vijf bewoonde Waddeneilanden onder de provincie Noord-Holland werd ingedeeld (Van der Wiel & Dijk, 2008). Hierdoor verschilt Texel van de overige vier eilanden wat betreft provinciaal beleid, waaronder het inventarisatie- en herontwikkelingsproject 'Waddengebied in Oorlog' (Stichting Waddencentra, 2012).

Vervolgens wordt onderzocht waarom het oorlogserfgoed op de Wadden pas recent in de belangstelling is komen te staan en welke verklaringen er zijn voor de lange impasse. De benodigde informatie voor het beantwoorden van deze vraag is getracht te verkrijgen door middel van het interviews. De geïnterviewde personen worden in onderstaande alinea benoemd. Ter verificatie van één van die opgeworpen redenen is een vergelijking gemaakt tussen stichtingsjaren van verscheidene bunkermusea en het aantal nog levende mensen dat de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt. Bij de laatste indicator is berekend hoeveel mensen die in 1940 5 jaar oud waren in jaar X nog in leven waren. 5 jaar is bepaald als grensleeftijd omdat het autobiografische geheugen gerelateerd is aan de verbale spraakvermogens van een kind en peuters doorgaans vóór hun vijfde levensjaar leren spreken (Nelson & Fuvish, 2004). Beide indicatoren zijn in een lijngrafiek langs de tijd weergegeven. De openingsjaartallen van de bunkermusea zijn ontleend aan websites en de demografische gegevens aan het CBS (2012).

Tot slot is er bij de inschatting van mogelijkheden besloten om eerst te bestuderen welke toeristische herontwikkelingen er reeds zijn en ten tweede de mogelijkheden voor verdere ontwikkeling te behandelen. Deze keuze is gemaakt omdat zonder het meenemen van de toeristische herontwikkelingen nu er een onvolledig beeld van de mogelijkheden daarvoor in de nabije toekomst.

Hiervoor wordt informatie ingewonnen door middel van interviews met een gemeenteambtenaar op de afdeling ruimtelijke ordening te Schiermonnikoog, betrokkenen bij het Plattelânsprojekt 'Waddengebied in Oorlog' op gemeentelijk en Waddenbreed niveau, de voorzitter van cultuurhistorische vereniging 't Heer en Veer op Schiermonnikoog en de voorzitter van Stichting Bunkermuseum Schlei. De richtlijnen die bij deze semigestructureerde interviews zijn gehanteerd en gebruikt als structuur bij de analyse staan onder bijlage 2 vermeld. De mogelijkheden zijn uiteindelijk opgedeeld in en viertal facetten die thematisch grotendeels aansluiten bij de interviews. Uit ethisch oogpunt is aan de geïnterviewden vooraf om toestemming gevraagd voor het gebruik van de overgedragen informatie en het maken van geluidsopnames. Verder is afgesproken dat de personen in kwestie de eindversie van de thesis ter inzage krijgen opgestuurd.

Het laatste deelonderwerp is een casestudie op Schiermonnikoog gezien het grote aantal Atlantikwall-restanten en betrokken actoren bij dit onderwerp. De keuze viel op dit eiland vanwege de veelheid aan informatie en bronnen die op dat eiland bekend is over zowel de Tweede Wereldoorlog als de lokale Atlantikwall-onderdelen (Van der Wiel & Dijk, 2008). Daarnaast bevindt zich op Schiermonnikoog het eerste en tot op heden enige bunkermuseum op de Friese Waddeneilanden, tezamen een aantal stellingen en bunkers die nog bedolven liggen en in onbruik zijn (Stichting Waddencentra, 2012). Ook deze diversiteit maakt Schiermonnikoog een interessant studieobject en een geschikte case.

4. Resultaten

4.1 Op zoek naar sporen van de Atlantikwall

De westkust van het Europese vasteland was vanaf de vroege jaren van de Tweede Wereldoorlog van groot strategisch belang voor de Duitse defensie. De Duitsers zetten kortstondige plannen tot de invasie van Groot-Brittannië snel opzij nadat in juni 1941 de strijd aan het oostfront met de Sovjet-Unie losbarstte. Het officiële bevel tot de bouw van de Atlantikwall - het netwerk van verdedigingswerken die de Europese westkust van een geallieerde aanval of invasie moest weerhouden - gaf Hitler pas in 1942, maar al vanaf 1940 werden hiertoe concrete maatregelen getroffen in Noord-Frankrijk (Neumann, 2000; Timmer, 2013). In Nederland leidde dit tot de aanbouw van Duitse verdedigingswerken langs zowel de Zeelandse, Hollandse, Friese als Groningse kust, evenals op de Waddeneilanden (Stichting Waddencentra, 2012).

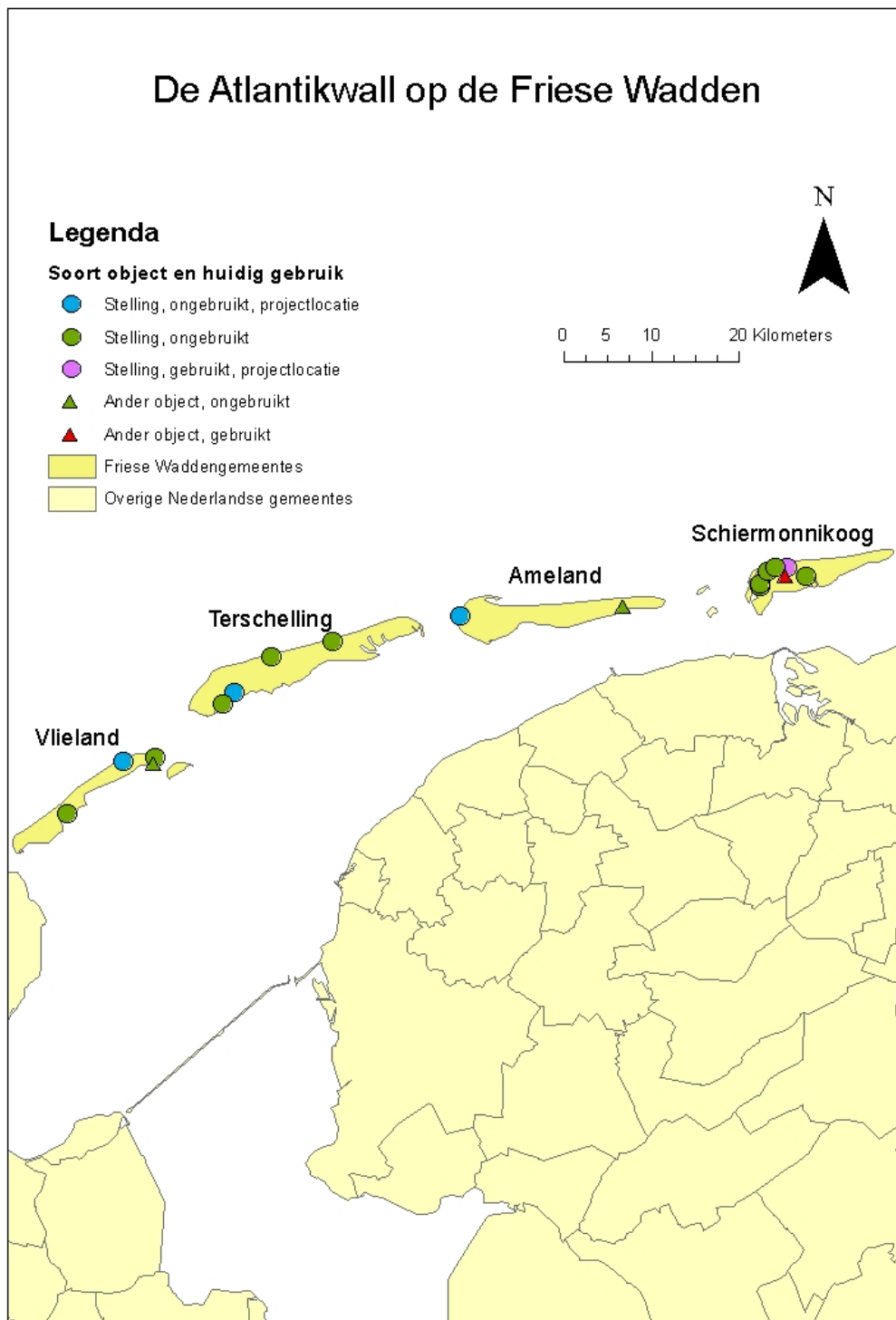
De Duitse verdediging aan de Nederlandse kust was in hoofdzaak gericht op luchtverdediging. Timmer (2013) maakt daarbij een onderscheid tussen middelen voor opsporing en detectie van vijandelijk vliegtuigen, vliegvelden en luchtafweergeschut. Onder de eerste categorie vallen ook radars, geclusterd in radarstellingen, welke zowel op de Friese Wadden als op het Noord-Nederlandse vasteland werden opgesteld. De tweede categorie, vliegvelden, vinden we alleen op het vasteland. Luchtdoelgeschut werd geplaatst nabij belangrijke installaties zoals radars; ook op de Friese Waddeneilanden waren enkele batterijen gelokaliseerd. De *Kriegsmarine* – de Duitse zeemacht – maakte wat betreft de sterkte en grootte van de stellingen een opdeling in kleinere *Widerstandsnester* of weerstandskernen en grotere *Stützpunkte* steunpunten. Deze werden gegroepeerd in *Stützpunktgruppe*, die samenvielen met de huidige eilandgemeentes. Tegenover deze steunpuntgroepen stond de grotere en belangrijker *Festung*, zoals bijvoorbeeld Den Helder, IJmuiden en Hoek van Holland (Ministerie van VWS & Provincie Fryslân, ?).

4.1.1 Inventarisatie

Inventarisaties van de restanten van deze Duitse werken op de Friese Waddeneilanden zijn recent en klein in aantal. Een inventarisatie door het ministerie van Oorlog, snel na het einde van de Tweede Wereldoorlog, leidde in veel gevallen tot sloop of verwaarlozing (Timmer, 2013). Plattelânsprojekten, onderdeel van de provincie Fryslân, heeft de lokalisering van het oorlogserfgoed op de Wadden recentelijk opgepakt met het project 'Waddengebied in Oorlog'. In het bijbehorende Projectenboek 'Wad'n Erfgoed' uit 2008 wordt een globale impressie geschetst van het oorlogserfgoed op de Wadden, plus plannen voor nadere inventarisatie van dit oorlogserfgoed per eiland (van der Wiel & Dijk, 2008). De website www.waddenindeoorlog.nl is hier een eerste product van en bevat digitaal kaartmateriaal met talloze Atlantikwall-restanten (Ministerie van VWS & Provincie Fryslân, ?). Een vergelijkbare website is www.atlantikwallplatform.eu, welke kaartmateriaal en informatie bevat over restanten langs de hele Nederlandse kuststreek. Een van de meest recente inventarisaties is van Timmer (2013) en maakt deel uit van de 'Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland', editie Noord-Nederland (De Kruijf, 2013). Timmer (2013)s beschrijft de Duitse werken in de provincies Fryslân, Groningen en Drenthe en heeft een en ander in kaart gebracht. Tot slot zijn er talloze voorbeelden van grijze literatuur waarin de oorlog op de Waddeneilanden aan de orde komt. In veel gevallen gaat het om historische literatuur en publicaties door amateurhistorici over de Waddeneilanden afzonderlijk.

Deze bestaande bronnen zijn, tezamen met gesprekken met amateurhistorici op de verschillende eilanden, aangewend tot het in kaart brengen van de belangrijkste onderdelen van de Atlantikwall die zich nog op de Friese Waddeneilanden bevinden. Daarmee worden de eerder aangehaalde

Widerstandsnester, *Stützpunkte* en luchtdoelbatterijen bedoeld. Niet afzonderlijke fysieke bouwwerken, maar stellingen zijn als uitgangspunt genomen bij deze inventarisatie, omdat eerstgenoemde definiëring onrealistisch is gezien het grote en onoverzichtelijke aantal losse elementen. Tabel 1 tot en met 4 in bijlage 1 geven hiervan per Fries Waddeneiland een impressie. In figuur 2 zijn de locaties in kaart gebracht.

Figuur 2 – De Atlantikwall op de Friese Waddeneilanden.

Bovenstaand overzicht is hoogstwaarschijnlijk onvolledig omdat bronnen (zie toelichting bij de tabellen in bijlage 1) elkaar soms tegenspreken. Op Vlieland is geen van de restanten aan herontwikkeling onderhevig. Plannen zijn er wel voor het openstellen van Stelling 12H, passend binnen het Plattelânsproject 'Waddengebied in Oorlog'. Terschelling telt een behoorlijk aantal locaties, waarvan er tenminste vier nog aanwezig zijn. Een aantal bunkers die onderdeel zijn van de Marjotstelling zijn heringericht als vakantiewoning. De Tigerstelling nabij West-Terschelling is een locatie binnen het Plattelânsproject. Op Ameland waren de Atlantikwall-onderdelen grotendeels gesitueerd ten westen van Hollum. Eén van de bunkers binnen deze stelling is reeds vrij gegraven binnen het project 'Waddengebied in oorlog' en zal worden heringericht. Schiermonnikoog telt tenminste zeven bunkerlocaties. Stelling Schlei is deels vrij gegraven en één van de bunkers is ingericht als museum. Samen met de Batterie is Schlei onderdeel van het Plattelânsproject; beide locaties zullen verdere herontwikkeling tegemoetzien. De Wassermanbunker valt niet onder dit project, maar is opengesteld als uitkijkpost (Stichting Waddencentra, 2012; Van der Wiel & Dijk, 2008).

4.1.2 Typologie

Generaliserend kunnen er een viertal soorten Atlantikwall-restanten worden onderscheiden op basis van de huidige functie, aan de hand van de hierboven gemakte inventarisatie en bijbehorende bronnen. De huidige gebruiksfuncties zijn in veel gevallen van toepassing op afzonderlijke bunkers. Daarom gaat het hier niet om groepen bunkers zoals weergegeven in figuur 2 en omschreven met aanduidingen als *Stützpunkte* of stellingen, maar om losse elementen of gebouwen.

- 1) *Ongebruikte bunkers* – vaak bedolven onder zand of overwoekerd door vegetatie. De bunkers van de meeste stellingen op de Friese Wadden kunnen onder deze categorie worden gerekend.
- 2) *Bunkers met een niet toeristisch gebruik* – restanten die een functie hebben die niet direct toeristisch is, bijvoorbeeld opslagruimte of nutsvoorziening.
- 3) *Bunkers met een toeristisch gebruik zonder erfgoedfocus* – een goed voorbeeld hiervan zijn de bunkers omgebouwd tot vakantiewoningen op Terschelling en restanten die dienen als uitzichtpunt, zoals de Wasserman-bunker op Schiermonnikoog.
- 4) *Bunkers met een toeristisch gebruik met erfgoedfocus* – in deze categorie vallen bunkers die zijn herontwikkeld om de functie uit het verleden te onderzoeken en te laten zien: gebruik dat direct gerelateerd is aan de functie van de bunkers in de Tweede Wereldoorlog. Op de Friese Waddeneilanden is hier één voorbeeld van - Bunkermuseum Schlei op Schiermonnikoog – maar er zijn soortgelijke plannen op andere eilanden.

- 5) *Illegaal gebruikte bunkers* – bunkers die officieel geen gebruiksbestemming hebben, maar op onwettelijke wijze toch worden gebruikt. Op Ameland en Schiermonnikoog zijn en waren verschillende voorbeelden van bunkers als hangplekken waar lokale jeugd feestvierde en drugs gebruikte (Soepboer, 2013; Leeuwarder Courant, 2008).

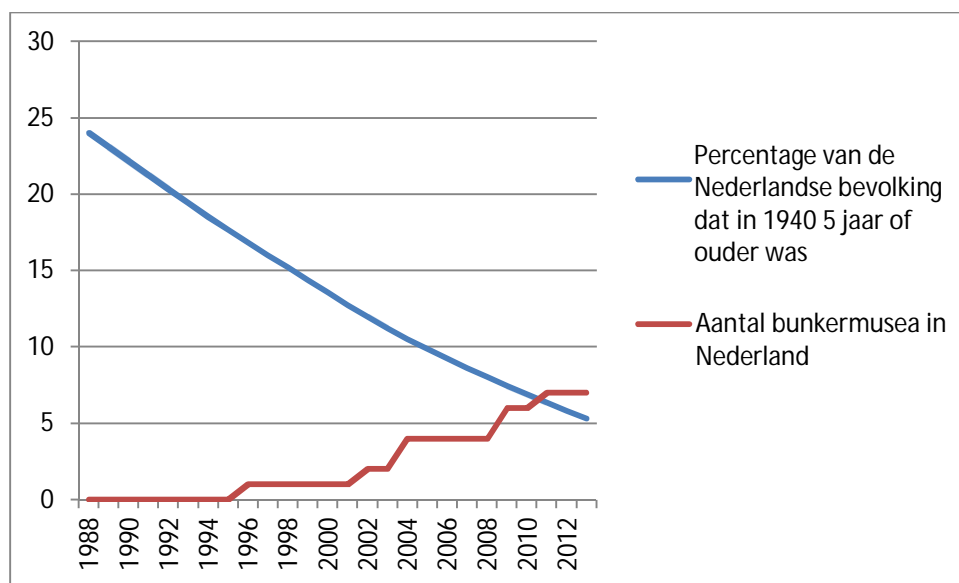
4.2 De duiding van 60 jaar verwaarlozing

De vele bunkerlocaties die zich op de Friese Wadden bevinden hebben in veel gevallen geen functie, zijn bedolven en zijn in onbekende staat. Er zijn een aantal voorbeelden van recente herontwikkeling of plannen daartoe, maar die zijn meestal recent. Het bunkermuseum op Schiermonnikoog werd geopend in 2009; de andere onderdelen van het project 'Waddengebied in Oorlog' zijn nog in een vroeg stadium wat uitvoering betreft (Stichting Waddencentra, 2012). Langs de Zeelandse, Noord- en Zuid-Hollandse kust zijn er inmiddels minimaal zeven bunkermusea. Hoek van Holland was in 1996 Nederlands eerste bunkermuseum, gevolgd door Zoutelande (2002), IJmuiden (2004), Noordwijk (2004), Den Haag (2009) en Den Helder (2011). De herontwikkeling op de Friese Wadden loopt dus achter op nationaal schaalniveau. Voor Nederland geldt dat het op haar beurt achterloopt op Europese schaal. Op de Britse Kanaaleilanden Jersey en Guernsey openden al in 1946, 1947 en 1954 de eerste musea met betrekking tot het fysieke oorlogserfgoed (Carr, 2010). In Noorwegen kwam de musealisering vanaf de jaren '70 op gang (Rellensmann, ?).

Een mogelijke verklaring voor de verlate toeristische herontwikkeling van de Atlantikwallrestanten op zich in Nederland is dat de gevoeligheid of – in termen van Ashworth & Tunbridge (1996) – *'dissonance'* van het erfgoed afneemt naarmate de tijd na de Tweede Wereldoorlog verstrijkt. Dit is te begrijpen met behulp van de categorisering van herinneringen door Maurice Halbwachs (1992). Direct na de oorlog worden veel van de veelal negatieve ervaringen autobiografisch herinnerd: een groot deel van de bevolking heeft persoonlijke en directe gebeurtenissen in het geheugen gegrift staan. Door de geboorte van mensen die de oorlog niet direct hebben beleefd en het sterven van nabestaanden daalt het aantal 'directe herinneraars' na verloop van tijd zowel absoluut als relatief. Naar verhouding zal daardoor een steeds groter deel van de bevolking collectieve of historische herinneringen hebben aan de Tweede Wereldoorlog. Deze herinneringen zijn indirect – dus overgedragen – en daarmee over het algemeen minder intens dan autobiografische herinneringen. De voorzitter van Stichting Bunkermuseum Schlei op Schiermonnikoog verwoordde een soortgelijke redenatie:

"[...] wat je op heel veel plaatsen ziet is dat mensen een afkeer hadden van wat er gebeurd was. Als je er vlakbij gewoond had, en je mocht niet meer in de duinen, en je mocht dit niet meer en je mocht dat niet meer, die afkeer is in Nederland vrij lang geweest, he, dat alles wat met Duitsland te maken had, daar zetten ze zich tegen af, en er zijn nog mensen die dat doen. Maar dat is een periode geweest, en hoe heet het, ik denk dat nu de hang naar de oorlog zo groot wordt omdat de getuigen verdwijnen." (Soepboer, 2013)

Uit figuur 3 blijkt dat er inderdaad een verband is tussen het aandeel in de bevolking dat de oorlog heeft meegemaakt en de aandacht voor oorlogserfgoed in de Nederlandse samenleving. In de periode 1988-2013 geldt dat het aantal bunkermusea toeneemt naarmate het percentage nabestaanden afneemt (CBS, 2013). Het aandeel nabestaanden is weergegeven als het aandeel van de totale bevolking dat in 1940 5 jaar of ouder was en dus beschikte over een autobiografisch geheugen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De aandacht voor het oorlogserfgoed in de Nederlandse samenleving is gerepresenteerd door het aantal bunkermusea in Nederland.

Figuur 3 – Overlevenden van de Tweede Wereldoorlog tegenover het aantal Nederlandse bunkermusea (CBS, 2013).

Een mogelijke verklaring van de aandacht voor toeristische hergebruik van de restanten op de Wadden later intrede deed dan aan andere West-Europese kustregio's kan liggen in de bijzondere situatie waarin de Friese Waddeneilanden gedurende de Tweede Wereldoorlog verkeerden. In het rapport 'Waddengebied in Oorlog' (Stichting Waddencentra, 2012) worden een aantal kenmerken van deze situatie genoemd:

- Op de dunbevolkte Waddeneilanden werd relatief gezien een groot aantal Duitse bezetters gelegerd. Per eiland besloeg de bezettingsmacht minimaal 700 man, terwijl de eilandbevolking van bijvoorbeeld Vlieland en Schiermonnikoog rond die tijd net boven de 1000 lag.
- Tussen 1940 en 1945 werden de Nederlandse Waddeneilanden tot *Sperrgebiet* verklaard: voor bewoners van het Nederlandse vasteland waren de eilanden verboden terrein. Daardoor marginaliseerde het opkomende toerisme en leefden de inwoners van de eilanden geïsoleerd van het vasteland. Ook op de eilanden waren er restricties wat betreft bewegingsvrijheid.
- Bij het realiseren van de Atlantikwall, beginnend in september 1942, werd de lokale bevolking ingezet.

Deze factoren zorgen voor een versterkte *dissonance* van het oorlogserfgoed op de Waddeneilanden en kunnen op die manier een verklaring vormen voor de relatief lange periode waarin de Atlantikwall-restanten in onbruik zijn gebleven. Een andere bepalende factor kan het relatieve rustige verloop van de oorlog in Nederland zijn: in Normandië en op de Kanaaleilanden waren de gevechten heviger en speelde de Atlantikwall een grotere rol bij geallieerde invasie in 1945 (Soepboer, 2013).

De lange periode waarin er niet noemenswaardig sprake was van toeristisch hergebruik van de Atlantikwall-restanten valt dus buiten Butlers theorie van toeristische gebiedsontwikkeling – de '*Tourist Area Life Cycle*' – wanneer dit model niet ruimtelijk maar sectoraal wordt toegespitst (Butler, 2006). De fase voorafgaand aan de verkenningsfase waarmee Butler zijn model begint wordt in dit onderzoek, mede in het licht van het tegenstrijdige, duistere en oncomfortabele karakter van het oorlogserfgoed (Asworth & Tunbridge, 1996; Foley & Lennon, 1996), betiteld als de ontkenningfase of *denial stage*: de fase waarin het fysieke toeristische potentieel bewust in onbruik is of zelfs gesloopt wordt vanwege de negatieve gevoelens die de lokale bevolking of samenleving ermee associeert.

4.3 Toerisme als nieuwe bunkerbewoner?

Na in paragraaf één een inventarisatie van de belangrijkste fysieke restanten van de Atlantikwall te hebben gemaakt en in paragraaf twee aandacht te hebben besteed aan de lange periode van verwaarlozing van de restanten richt paragraaf drie zich op de toekomst. Daarbij is gekozen voor een tweedeling: allereerst een analyse van de huidige toeristische ontwikkelingen en ten tweede een analyse van de mogelijkheden voor verdere toeristische ontwikkeling. In beide gevallen wordt

ingezoomd op het Schiermonnikoog, de meest het meest oostelijke van de bewoonde Nederlandse Waddeneilanden dat in 2012 ruim 950 permanente inwoners telde (CBS, 2012).

4.3.1 Huidige toeristische ontwikkelingen

In figuur 2 en tabel 4 is af te lezen dat Schiermonnikoog minstens zeven bunkerlocaties telt, waaronder een aantal stellingen en radarbunker Wasserman. Schiermonnikoog werd pas op 11 juni 1945 door de geallieerden bevrijd, ruim een jaar na de inval in Normandië en als laatste stukje Nederlands grondgebied. Meteen na de oorlog werden de losse bouwmaterialen en het interieur van de Duitse werken door de bevolking hergebruikt, maar bleven vrijwel alle betonnen bouwwerken intact (Soepboer, 2013). In de naoorlogse periode zijn er diverse voorbeelden van hergebruik van de Atlantikwall-restanten. De Wasserman-bunker werd in de jaren '50 door hotel De Vries enkele jaren gebruikt als terras en uitzichtpunt en stond met een treintje in verbinding met het hotel in het dorp, oftewel toeristisch gebruik zonder erfgoedfocus (Bakker, 2013). Gedurende de Koude Oorlog heeft de Wasserman enkele jaren gefunctioneerd als militaire post en in 2004 werd de bunker opengesteld als uitzichtpunt (Soepboer, 2013; Stichting Waddencentra, 2012). In de jaren '80 zijn een aantal bunkers op Schiermonnikoog afgesloten of bedolven vanwege overlast door jeugd, een overgang van illegaal gebruik naar onbruik (Soepboer, 2013). Andere bunkers, bijvoorbeeld enkele binnen stelling Schlei, hebben een niet-toeristische functie, zoals opslag voor ondernemers of verenigingen (Soepboer, 2013). Verschillende types hergebruik dus, maar van herontwikkeling voor toeristische doeleinden met een erfgoedfocus was in de 20^e eeuw nog geen sprake.

Een kleine groep eilanders begon rond 2000 op toen nog ongeorganiseerde wijze met het maken van plannen voor uitgravingen en openstellingen van bunkers op Schiermonnikoog (Soepboer, 2013). Enkele jaren later ontstond hieruit de Stichting Bunkermuseum Schlei, die in 2009 Bunkermuseum Schlei opende (Soepboer, 2013). Naar aanleiding van soortgelijke plannen op Vlieland besloot projectbureau Waddeneilanden, onderdeel van provincie Fryslân, om hier voor alle Friese Waddeneilanden nader onderzoek naar te doen. Dit leidde tot een projectenboek in 2008 en in een later stadium tot het projectplan 'Wadden in Oorlog'. Bij dit project zijn vele lokale actoren betrokken; op Schiermonnikoog geldt dat onder andere voor de gemeente, Natuurmonumenten, cultuurhistorisch vereniging 't Heer en Feer, het bezoekerscentrum en Stichting Bunkermuseum Schlei (Stichting Waddencentra, 2012). Naast de Wassermanbunker en het bunkermuseum in stelling Schlei omvat het projectplan de openstelling van nog twee bunkers. Door middel van een erfgoedroute langs deze bunkers en andere erfgoedobjecten uit de Tweede Wereldoorlog wil men het oorlogserfgoed voor een brede doelgroep openbaar maken, waarvoor een totaalbedrag van €76.000 is begroot (Stichting Waddencentra, 2012).

Het projectplan 'Waddengebied in Oorlog' bestaat uit twee fases waarvan de aanvraag nog niet volledig is verwerkt (Stichting Waddencentra, 2012). Daarnaast zijn er plannen in de maak voor een derde en vierde fase (De Jong, 2013). Wanneer Butlers model voor toeristische gebiedsontwikkeling wordt toegepast op de ontwikkeling van een toeristische sector, namelijk die van oorlogserfgoed, dan bevindt Schiermonnikoog zich in de eerste of tweede fase. Butler's eerste fase – *exploration* – kenmerkt zich in zijn model door kleine aantallen toeristen, veelal non-lokaal, en de afwezigheid van specifieke faciliteiten (Butler, 2006). Fase twee noemt Butler de *involvement stage* en betekent onder andere een stijgend aantal toeristen, het ontstaan van toeristische faciliteiten die door de eilandbewoners worden opgezet en het aanbod van arrangementen (Butler, 2006). Tot 2000 is de ontwikkeling van Atlantikwall-gerelateerd toerisme op Schiermonnikoog marginaal en daarom is die periode als een *denial stage* te bestempelen, zoals in 4.2 is uitgelegd. Vervolgens is er een periode te onderscheiden met lokale, nog ongestructureerde initiatieven, vrijwel geen specifieke faciliteiten en kleine aantallen toeristen, kortom: een verkennende fase. Sinds de opstart van het provinciale project in 2008 en de opening van Bunkermuseum Schlei in 2009 ontstaan er geleidelijk faciliteiten en leven er plannen voor erfgoedroutes en meer opengestelde bunkers (Stichting Waddencentra, 2012). Bunkermuseum Schlei trekt gemiddeld tegen de 6000 bezoekers per jaar en verwelkomde in juni 2011 de 10.000ste bezoeker (Stichting Bunkermuseum Schlei, 2011). Dit alles duidt op de overgang van verkenning naar toenemende betrokkenheid en dus op het feit dat Schiermonnikoog zich tussen fase 1 en 2 bevindt.

In die toeristische ontwikkeling van de restanten van de Atlantikwall staat het erfgoedproduct centraal. De coalitie van initiatiefnemers achter het projectplan 'Waddengebied in Oorlog' is de belangrijkste *conservation agency* en wil de consumptie van het te ontwikkelen erfgoedproduct promoten: "... de impact van de oorlog voor de bewoners en de bezetters (...) [moet] worden gevoeld, beleefd en gedeeld." (Stichting Waddencentra, 2012, p.13). Op basis van historische bronnen als fysieke restanten, literatuur en kennis van deskundigen en ooggetuigen 'kunnen nieuwe product-marktcombinaties (erfgoedroutes en arrangementen) worden ontwikkeld' (Stichting Waddencentra, 2012, p.13). Er wordt er momenteel dus gewerkt aan de productie of assemblage van een *heritage product* als drager van toeristische ontwikkeling (Ashworth & Tunbridge, 1996; Butler, 2006).

4.3.2 Mogelijkheden voor toekomstige toeristische ontwikkelingen

Ondanks dat Bunkermuseum Schlei op Schiermonnikoog al sinds 2009 is geopend en de Wassermanbunker in 2004 voor publiek toegankelijk is gemaakt, is een groot deel van de andere plannen binnen het projectvoorstel nog in uitvoering. In het inventarisatiehoofdstuk is echter al

aangegeven dat er zich naast deze bunkers nog een aantal andere bunkerlocaties bevinden die buiten het projectplan 'Waddengebied in Oorlog' vallen. Voor deze bunkers zijn vooralsnog geen plannen (Soepboer, 2013; Nationaal Park Schiermonnikoog, 2011) . Zowel de locaties die onder het projectplan vallen als deze ongebruikte locaties zullen in de analyse van de mogelijkheden voor toekomstige toeristische ontwikkeling worden meegenomen. Dit gebeurt vanuit een fysiek, planologisch, cultuurhistorisch en economisch perspectief.

Fysieke mogelijkheden

Uit de inventarisatie blijkt dat er op Schiermonnikoog gedurende de Tweede Wereldoorlog een behoorlijk aantal stellingen zijn gevestigd. Op de Wassermanbunker en enkele bunkers van stelling Schlei en Batterie na liggen deze allemaal bedolven onder zand en vegetatie in duingebieden. De staat waarin ze verkeren is in veel gevallen onbekend (Soepboer, 2013). De bunkers die uitgegraven werden zijn bouwkundig allen in goede staat (Stichting Waddencentra, 2012).

Planologische mogelijkheden

Vanuit planologisch oogpunt liggen vrijwel alle bunkers in het buitengebied van de gemeente Schiermonnikoog. Nationaal Park Schiermonnikoog heeft als terrein datzelfde buitengebied en is volgens de definitie van de *International Union for Conservation of Nature* een "protected area managed mainly for ecosystem protection and recreation" (Nationaal Park Schiermonnikoog, 2013, p.1). Het gebied is eigendom van de Dienst der Domeinen, maar wordt gepacht door Natuurmonumenten, dat garant staat voor het beheer van het Nationaal Park (Nationaal Park Schiermonnikoog, 2013; Van den Berg, 2013). Daarnaast is Schiermonnikoog onderdeel van het Europese Natura 2000 netwerk. Vandaar dat het buitengebied grotendeels een natuurbestemming heeft en dat de natuurwaarde zwaarder weegt dan de recreatieve waarde (Van den Berg, 2013).

In het Nationaal Park (NP) zijn recreatieve bestemmingen beperkt mogelijk. In het Beheer- en inrichtingsplan 'plus' 2011-2012 vallen de meeste bunkerlocaties in een matig intensieve of relatief intensieve recreatieve zone, zo ook Bunkermuseum Schlei en de Wasserman-bunker (Nationaal Park Schiermonnikoog, 2011). De Atlantikwall-restanten in de cultuurhistorische paragraaf van dat plan slechts kort benoemd, met de vermelding dat een beperkt aantal bunkers Waddenbreed gaat worden ontwikkeld met inachtneming van effecten op de natuur (Nationaal Park Schiermonnikoog, 2011). In het nieuwe bestemmingsplan dat momenteel wordt opgesteld krijgen een aantal bunkerlocaties naast de natuurbestemming een extra aanduiding als 'specifieke vorm van waarde, cultuurhistorisch-bunker' (Van den Berg, 2013). Dit houdt onder andere bouwrestricties in, bijvoorbeeld het behoud van de bestaande afmetingen. Het herontwikkelen van bunkers tot

woonfuncties – bijvoorbeeld vakantiewoningen – is vanwege de natuurbestemming momenteel geen optie op Schiermonnikoog.

Cultuurhistorische mogelijkheden

Uit het erfgoedproductiemodel van Ashworth & Tunbridge (1996) volgt de noodzaak van *historic resources*. Dat zijn naast fysieke overblijfselen ook bronnen als verhalen, literatuur en herinneringen. Schiermonnikoog heeft relatief veel materiaal met betrekking tot de oorlogsjaren zoals boeken, publicaties en documentaires (Van der Wiel & Dijk, 2008). Zo verscheen in 2010 het fotoboek 'Oorlog in beeld' en in 2012 het tekstuele vervolg: 'Oorlog in woord' (Bakker, 2013). Met betrekking tot de cultuurhistorie rondom de Tweede Wereldoorlog is niet de cultuurhistorische vereniging maar Stichting Bunkermuseum Schlei de belangrijkste actor (Bakker, 2013).

Economische mogelijkheden

Bunkermuseum Schlei trekt gemiddeld 5500 bezoekers per jaar, een kleine hoeveelheid in vergelijking met de 300.000 toeristen die per jaar Schiermonnikoog bezoeken (Soepboer, 2013; Gemeente Schiermonnikoog, 2013). De voorstellen binnen het projectplan 'Waddengebied in Oorlog' voor de openstelling van meer bunkers en het opzetten van een route zijn echter nog in ontwikkeling. Wanneer er meer faciliteiten aanwezig zijn en dus meer toeristisch aanbod is – oftewel, de overgang naar Butlers *involvement stage* (2006) – is groei van het aantal toeristen in deze sector waarschijnlijk. De projectcoalitie is positief en ziet vanwege het voornemen om ten eerste het Atlantikwall-gerelateerde toerisme te integreren in het bestaande toeristische pakket en ten tweede de focus op de belevingswaarde volop groeimogelijkheden wat betreft toeristenaantallen (Op den Buysch, 2013). Daarnaast kan het openstellen van bunkers het toeristische pakket aanvullen als slechtweer-activiteit (Soepboer, 2013).

Een kwestie die de vier perspectieven overstijgt is de mogelijke toekenning van een beschermde status aan de Atlantikwall-restanten. Op nationale schaal is dat mogelijk met een rijksmonumentenstatus, waarvan Schiermonnikoog er in totaal 30 telt, zij het allemaal van vóór de Tweede Wereldoorlog (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2013). Hoewel op de Friese Wadden nog geen enkele bunker een rijksmonumentale status kent zijn daarvan wel voorbeelden aan de Noord-Hollandse kust. In 2012 kregen twee grote Duitse bunkercomplexen in IJmuiden aan zee zo'n status (IJmuider Courant, 2011). De Schiermonnikoogse cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer en Stichting Bunkermuseum Schlei zijn voorstanders omdat een monumentale status sloop onmogelijk maakt (Bakker, 2013; Soepboer, 2013). De gemeente Schiermonnikoog ziet daartoe geen aanleiding vanwege een gebrek aan uniciteit (Van den Berg, 2013). Binnen het project 'Waddengebied in

Oorlog' is er momenteel geen aandacht voor het verkrijgen van een dergelijke status, toont de projectcoalitie zich daar in het projectplan wel voorstander van (Van den Buysch, 2013; Stichting Waddencentra, 2012).

5. Conclusie

De vraag die in dit onderzoek centraal staat is in hoeverre de restanten van de Atlantikwall op de Friese Waddeneilanden kunnen worden aangewend voor toeristisch hergebruik. Een soortgelijke ontwikkeling is zichtbaar in verschillende andere Europese kustregio's, maar is op de Friese Wadden relatief afwezig. Uit de inventarisatie van de Atlantikwall-restanten in dit gebied blijkt dat elk eiland meerdere bunkerlocaties kent, maar dat er in veel gevallen sprake is van onbruik of gebruik voor niet-toeristische doeleinden. Wel loopt er vanaf 2008 een project dat het oorlogserfgoed wil conserveren en daar vanuit op elk eiland bunkers wil gaan herontwikkelen (Stichting Waddencentra, 2012). Dat er van zulke herontwikkeling de afgelopen 70 jaar geen sprake was heeft in de eerste plaats te maken met de ongemakkelijkheid of *dissonance* rondom zulk erfgoed. Deze ongemakkelijkheid is tegenwoordig echter minder sterk aanwezig vanwege de daling van het aantal mensen met directe of autobiografische herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog heeft. Daarnaast spelen eiland-specifieke omstandigheden en het relatief rustige verloop van de Nederlandse oorlogsperiode een rol in de *denial stage* rondom oorlogserfgoed op de Wadden.

Het hergebruik van Atlantikwall-restanten voor toerisme is op Schiermonnikoog al op twee plaatsen aan de orde: Bunkermuseum Schlei en uitkijkbunker de Wasserman. Binnen het project 'Waddengebied in Oorlog' blijft het merendeel van de bunkerlocaties ongebruikt. Op fysiek vlak liggen er dus mogelijkheden, maar op planologisch terrein is de recreatieve functie ondergeschikt aan het natuurbelang, wat erg intensieve vormen van toerisme in haar mogelijkheden beperkt. Er zijn voldoende *historic resources* die als input kunnen dienen voor de erfgoedontwikkeling. Ook op economisch vlak lijkt er genoeg aan mogelijkheden te zijn om het Atlantikwall-gerelateerde toerisme op Schiermonnikoog te laten doorgroeien van Butlers *explorative stage* naar de *involvement stage* (Butler, 2006).

Op terug te komen op de hoofdvraag: van toeristisch hergebruik van Atlantikwall op Schiermonnikoog is al sprake en verdere ontwikkeling behoort tot de mogelijkheden, mits de natuurbestemming in het gebied niet wordt aangetast en mits het aansluit bij de al aanwezige toeristische industrie op het eiland. Generalisering is in zoverre mogelijk dat op alle eilanden bunkerlocaties, een deels samenhangend oorlogsverleden en projectplannen zijn. De eiland-specifieke situaties, bijvoorbeeld de aanwezigheid van een Nationaal Park op Schiermonnikoog en de aanwezige cultuurhistorische kennis, moeten daarbij echter wel in ogenschouw worden genomen.

Om met empirisch onderlegde verklaringen te komen voor de relatief lange periode waarin de voormalige Atlantikwall ongebruikt werd en zou onder toeristen en bewoners naar waardering en beleving van oorlogserfgoed kunnen worden gevraagd. Een interessante invalshoek is daarbij de mogelijke rol die het aandeel Duitse toeristen dat de Nederlandse Wadden bezoekt hierin speelt. Een hypothese is dat die een andere beleving bij het oorlogserfgoed hebben dan Nederlandse toeristen of eilanders gezien het verschil in stellingname in de Tweede Wereldoorlog. Om meer te weten te komen over de mogelijkheden die herontwikkeling schept voor de toeristische sector is marktgericht onderzoek aan te bevelen onder zowel het toeristisch potentieel als onder ondernemers in de toeristisch-recreatieve sector. Meer in het algemeen kan vergelijkend onderzoek – zowel interinsulair, interprovinciaal als internationaal – de generaliseerbaarheid van de huidige kennis vergroten. Dat kunnen vergelijkingen zijn tussen herontwikkelingsprojecten omtrent de Atlantikwall, maar ook tussen zulke projecten en herontwikkeling van ander ongemakkelijk erfgoed.

Referenties

Wetenschappelijke literatuur

- Ashworth, G.J. & Larkham, P.J. (1994). *Building a new heritage: tourism, culture and identity in the New Europe*. Londen: Routledge.
- Ashworth, G.J. & Tunbridge, J.E. (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Joh Wiley & Sons.
- Butler, R.W. (Red.) (2006). *The Tourist Area Life Cycle, Vol. 1: Applications and Modifications*. Clevedon: Channel View Publications.
- Carr, G. (2010). Shining a Light on Dark Tourism: German Bunkers in the British Channel Islands. *Public Archaeology*, 9(2), 64-84.
- Foley, M. & Lennon, J. (1996). JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 198-211.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lennon, J. & Foley, M. (2000). *Dark tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Continuum.
- Nelson, K. & Fivush, R. (2004). The emergence of autobiographical memory: a social-cultural development theory. *Psychological Review*, 11(2), 486-511.
- Neumann, H. (2000). *Festungsbau-Kunst und – Technik*. Bonn: Bernhard & Graefe Verlag.
- Rellensmann, L. (?). The Atlantic Wall: An Uncomfortable Heritage Site with Dark Tourism Activity. In: Schmidt, L. & Merrill, S. (Red.), *A Reader in Uncomfortable Heritage and Dark Tourism* (pp. 81-94). S.l.: s.n.
- Sijtsma, F.J., Daams, M.N., Farjon, H., Buijs, A.E. (2012). Deep feelings around a shallow coast. A spatial analysis of tourism jobs and the attractiveness of nature in the Dutch Wadden area. *Ocean & Coastal Management*, 68, 138-148.
- Stone, P. (2006). A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 54(2), 145-160.
- Stone, P. & Sharpley, R. (2008). Consuming dark tourism: a thanatological perspective. *Annals of Tourism Research*. 35(2), 574-595.
- Wal, J. van der (2007). *'We vieren het pas als iedereen terug is': Terschelling in de Tweede Wereldoorlog*. Groningen: University Library Groningen.
- Williams, S. (2009). *Tourism Geography: A New Synthesis. 2nd Edition*. New York: Routledge.

Rapporten

- CBS (2012). *Statline*. Geraadpleegd op 19 maart 2013 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>.
- CBS (2013). *Statline*. Geraadpleegd op 19 maart 2013 via <http://statline.cbs.nl/statweb/?LA=nl>.
- Nationaal Park Schiermonnikoog (2011). *Beheer- en Inrichtingsplan 'plus' 2011-2022*. S.I.: s.n.
- Stichting Waddencentra (2012). *Waddengebied in Oorlog*. S.I.: s.n.
- Wiel, M. van der & Dijk, G. (2008). *Wad'n Erfgoed*. Haren: Grontmij | Vandertuuk.

Andere bronnen

- Bruin, D. (2007). *Batterie Vlieland West - Lageplan Stutzpunkt VIII M*. Geraadpleegd in mei 2013 via http://www.flickr.com/photos/dirk_bruin_vlieland/1393368208.
- Gemeente Schiermonnikoog (2013). *Vrije tijd en toerisme*. Geraadpleegd op 14 juni 2013 via <http://www.schiermonnikoog.nl/sjablonen/1/infotype/webpage/view.asp?objectID=1661>.
- Google (2013). *Google Earth*. Geraadpleegd in mei en juni 2013 via <http://www.google.nl/earth/download/ge/agree.html>.
- IJmuider Courant (2011). *Duitse bunkers IJmuiden aan Zee rijksmonument*. Geraadpleegd in mei 2013 via <http://www.ijmuidercourant.nl/regionaal/ijmond/article18881653.ece>.
- Kruijf, T. de (Red.) (2013). *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland: Groningen, Friesland, Drenthe*. Utrecht: s.n.
- Leeuwarder Courant (2008). *Ameland wordt bunkermuseum rijker*. Geraadpleegd op 11 juni 2013 via <http://www.archiefleeuwardercourant.nl/srch/query.do>.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (?). *AtlantikWall Platform*. Geraadpleegd in mei 2013 via <http://www.atlantikwallplatform.eu/>.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport & Provincie Fryslân (?). *Wadden in de oorlog*. Geraadpleegd in mei 2013 via <http://www.waddenindeoorlog.nl/home/>.
- Nationaal Park Schiermonnikoog (2013). *Organisatie*. Geraadpleegd op 14 juni 2013 via <http://www.np-schiermonnikoog.nl/documents/organisatie.xml?lang=nl>.
- Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2013). *Monumentenregister*. Geraadpleegd in juni 2013 via <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>.
- Ros, R.G.A (2005). *Terschelling Tijger*. Geraadpleegd in mei 2013 via <http://www.forten.info/index.htm?reisverslagen/terschelling/hoofd.htm>.
- Stichting Bunkermuseum Schlei (2011). *10.000ste bezoeker Bunkermuseum Schlei Schiermonnikoog*. Geraadpleegd in mei 2013 via <http://bunkermuseum.wordpress.com/>.
- Timmer, K.P. (2013). *Duitse Werken in Noord-Nederland*. In T. de Kruijf (Red.), *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland: Groningen, Friesland, Drenthe*. Utrecht: s.n.

Interviews

Bakker, E. (2013). *Persoonlijke mededeling*. Geraadpleegd op 23 april 2013 te Schiermonnikoog.

Van den Berg, R (2013). *Persoonlijke mededeling*. Geraadpleegd op 24 april 2013 te Schiermonnikoog.

Jong, G. de (2013). *Persoonlijke mededeling*. Geraadpleegd op 18 april 2013 te Leeuwarden.

Op den Buysch, H. (2013). *Persoonlijke mededeling*. Geraadpleegd op 24 april 2013 te Schiermonnikoog.

Soepboer, C. (2013). *Persoonlijke mededeling*. Geraadpleegd op 24 april 2013 te Schiermonnikoog.

Bijlage 1 - Tabellen bij inventarisatie 4.1

Tabel 1 – Inventarisatie oorlogserfgoed op Vlieland

Ref.	Naam	Voormalige functie	Fysieke staat	Huidige functie
V1	Batterij Vlieland - Ost	Stelling (luchtdoelbatterij)	Bedolven of gesloopt	Geen
V2	Hafenwache	Ander object	Deels gesloopt, deels vrijgegraven	Geen (Jachthaven)
V3	Batterij Vlieland – West	Stelling (luchtdoelbatterij)	Deels gesloopt, deels intact	Geen (Militair Oefenterrein)
V4	Stelling 12H	Stelling (Widerstandsnest)	Bedolven	Geen <i>Projectlocatie</i>

(Stichting Waddencentra, 2012; Timmer 2013; Ministerie van VWS, ?; Bruin, 2007)

Tabel 2 – Inventarisatie oorlogserfgoed op Terschelling

Ref.	Naam	Voormalige functie	Fysieke staat	Huidige functie
V1	Tigerstelling	Stelling (luchtdoelbatterij)	Deels bedolven, deels intact	Geen <i>Projectlocatie</i>
V2	Marjot-stelling	Stelling (Stützpunkt)	Deels bedolven, deels intact	Geen (vakantiewoningen)
V3	Westbatterij	Stelling (luchtdoelbatterij)	Deels bedolven, deels intact	Geen
V4	Oostbatterij	Stelling (luchtdoelbatterij)	Bedolven	Geen

(Ministerie van VWS, ?; Van der Wal, 2007; Stichting Waddencentra, 2012; Ros, 2005)

Tabel 3 – Inventarisatie oorlogserfgoed op Ameland

Ref.	Naam	Voormalige functie	Fysieke staat	Huidige functie
A1	Marineflakbatterie Ameland	Stelling (Widerstandsnest en luchtdoelbatterij)	Deels bedolven, deels vrij gegraven	Geen <i>Projectlocatie</i>
A2	Scheinwerferstellung	Ander object (schijnwerper-	Bedolven of gesloopt	Geen

		stelling)		
--	--	-----------	--	--

(Stichting Waddencentra, 2012; Timmer, 2013; Ministerie van VWS, ?; Ministerie van VWS & Provincie Fryslân, ?)

Tabel 4 – Inventarisatie oorlogserfgoed op Schiermonnikoog

Ref.	Naam	Voormalige functie	Fysieke staat	Huidige functie
S1	Schlei	Stelling (Widerstandnest)	Deels bedolven, deels vrij gegraven	Museum <i>Projectlocatie</i>
S2	Wassermanbunker	Ander object (radarbunker)	Intact	Uitkijkpost
S3	Wotan	Stelling (Widerstandsnest)	Bedolven	Geen
S4	Wolf	Stelling (Widerstandsnest)	Bedolven	Geen
S5	Batterie	Stelling (luchtdoelbatterij)	Deels bedolven, deels vrij gegraven	Geen <i>Projectlocatie</i>
S6	Krabbe/Scharnhorst	Stelling (Widerstandsnest)	Bedolven	Geen
S7	Feldhase	Stelling	Bedolven	Geen

(Stichting Waddencentra, 2012; Timmer, 2013; Ministerie van VWS, ?; Ministerie van VWS & Provincie Fryslân, ?)

Bijlage 2 – Richtlijnen interviews

HOOFDVRAAG:

Wat zijn de mogelijkheden wat betreft herontwikkeling van de Atlantikwall-restanten op de Nederlandse Waddeneilanden voor toeristische doeleinden?

DEELVRAAG 1

Inventarisatie: Welke fysieke restanten van de Atlantikwall bevinden zich op de Nederlandse Waddeneilanden?

- A) Waar liggen de resten?
- B) Wat was het gebruik door de Duitse bezetter?
- C) Wat is de huidige fysieke staat?
- D) Wat is de huidige functie?
- E) Wie is de eigenaar?

DEELVRAAG 2

Waarom is er tot zeer recent weinig tot niets gedaan aan herontwikkeling?

- A) Hoe is met tot op heden omgegaan met de restanten en waarom?
- B) Waarom is, in vergelijking met andere soortgelijke erfgoederen, er tot zeer recent weinig aan toeristische herontwikkeling gedaan?
- C) Waarom is er sinds kort opeens wel aanzienlijke aandacht onder beleidsmakers, specialisten en academici?

DEELVRAAG 3.1

Op welke manier wordt er nu (zowel al bestaand als planmatig) omgegaan met de Atlantikwall-restanten?

- A) Wat is er aan beleid, plannen, projecten of onderzoek met betrekking tot de restanten?
- B) Wat zijn de doelstellingen van de projecten?
- C) Wat is de waarde van het erfgoed: wat wordt er gerepresenteerd en met welke bedoelingen (inhoudelijke doelstellingen)?
- D) Wat is de doelgroep?
- E) Welke organisaties zijn betrokken en vanuit welk oogpunt?
- F) Op welke manier wordt een en ander gefinancierd?
- G) Op welke manier zijn of worden de lokale bewoners betrokken?
- H) Welke plannen zijn er met de restanten die niet in het project worden meegenomen?

DEELVRAAG 3.2

Welke mogelijkheden zijn er in de toekomst (binnen 10-20 jaar)?

- A) Wat zijn de economische mogelijkheden en consequenties (historisch-toeristisch én commercieel-toeristisch)?
- B) Wat zijn de consequenties en mogelijkheden vanuit ecologisch perspectief?
- C) Wat zijn de planologische en beleidsmatige mogelijkheden en consequenties (oa. Natura 2000)?
- D) Wat zijn de cultuurhistorische mogelijkheden en consequenties?
- E) Welke mogelijkheden en consequenties geeft het UNESCO-raamwerk, monumentenstatus etcetera?
- F) Welke mogelijkheden liggen er voor intra- en interregionale samenwerking?
- G) Vooruitblik: hoe liggen de restanten er over 20 jaar bij (bv. 2033)?